

SOMOS RÓBERT

ÓRIGENÉSZ ÉRTÉKELÉSE A LOGIKÁRÓL*

Rövid dolgozatomban kísérletet teszek annak bizonyítására, hogy feloldható Órigenész ambivalens értékelése a logika, illetve dialektika fölhasználására vonatkozóan, mégpedig nemcsak olyan értelemben oldható fel, hogy ugyanazon kulturális forma más-más vonatkozásban pozitív illetve negatív értékelést kap, ami relációt fejez ki, hanem ennél szubsztanciálisabb értelemben is.

Első megközelítésben szögezzük le: korszakunkban, a császárkori antikvitás idején az egyházatyák szóhasználatában, s különösen Órigenész markánsan sztoikus terminológiájában,¹ a *logika* a filozófia azon diszciplínája, amely az ismeretelmélettel, tudományelmélettel, nyelvelmélettel, retorikával, a következtetés és a vita teoretikus és praktikus kérdéseivel foglalkozik. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a *dialektika* e diszciplína részosztálya. Nyugodtan követhetjük Hans von Arnim praktikus felosztását, aki a *Stoicorum Veterum Fragmenta* gyűjteményében a *logica* címszó alá sorolja az ismeretelméletet (*De cognitione doctrina*), a dialektikát és a retorikát. E megközelítés szerint a dialektika a *logos*szal, a nyelvi formájú megnyilvánulások vizsgálata során az igazság és a hamisság szempontjából foglalkozik. Közben természetesen tudatában kell lennünk, hogy magában a sztoikus gyakorlatban is elfogadott a *logiké* és a *dialektiké* szinonimákként történő kezelése.²

1. Órigenész ambivalens megnyilatkozásai a logikáról

1.1. Pozitív értékelés

Órigenész a logika helyét a legegyszerűbb módon az *Énekek éneke-kommentár* prologusában jelöli ki:

Először is próbáljuk meg kutatni, mit jelent az, hogy miután Isten egyházai Salamontól három könyvet örökölték, az első helyre a Példabeszédek került, a második helyen a Prédikátor áll, a harmadikon pedig az Énekek éneke. Íme, a következők juthatnak eszünkbe ezek kapcsán. Három fő tudomány létezik, melyek a dolgok ismeretére vezetnek; a görögök etikának, fizikának és epoptikának nevezik őket, mi viszont úgy mondhatnánk, hogy erkölcsstan, természetfilozófia és szemlélődés.³ A görögök közül egyesek hozzáveszik negyediknek a logikát is, amit mi az ésszerű gondolkodás tudományának is nevezhetünk. Mások viszont úgy vélik, hogy a logika nem önálló tudomány, hanem teljes egészében átszövi és behálózza a most felsorolt három másikat. A logika ugyanis, vagy ahogy mi mondjuk, az ésszerű gondolkodás tudománya, a szavak és állítások jelentésével, elsődleges és átvitt értelmével foglalkozik, valamint az egyes állítások nemére,

* Ez az írás egy fejezete annak az előadásnak, amelyet *A dialektika helye Órigenész gondolkodásában* címmel a Magyar Ókortudományi Társaság 8. konferenciáján Szegeden tartottam 2008. május 23-án. Itt szeretném megköszönni a főszervező, Tar Ibolya kedvességét.

¹ Bár Órigenész ízig-vérig a platonista világkép híve, tudományos terminológiájában a bölcséleti lexikák összességében másoknál is jellemző sztoicizálódását regisztrálhatjuk nála. R. Cadiou: *Dictionnaires antiques dans l'oeuvre d'Origène*. Revue d'Études Grecques 45 (1932) 271–285.

² SVF II, 35.

³ Órigenész ezen műve – pontosabban a mű jelentős része – Rufinus fordításában maradt fenn, aki az egyértelmű jelentésű *éthiké* és *phüsziké* kifejezések után az eleusiszi misztériumok beavatottjának látását (*epoptiké*) az *inspectiva* szóval adja vissza. A nehezen értelmezhető terminus már a másolóknak is gondot okozhatott, romlott a szöveg e helyütt.

*fajtájára és alakjára vonatkozóan szolgáltat ismereteket – úgyhogy ezt a tudományágat a többitől nem annyira elválasztani kell, mint inkább beléjük illeszteni és beléjük szóni.*⁴

Hogy ezt maga Órigenész is így gondolja, mutatja a *Philokalia* 14. fejezete:

*Akinek nincs az ínyére mindez, vizsgálja csak meg, vajon lehetséges-e kellő módon tárgyalni az etikai, természetfilozófiai és teológiai problémákat a jelentések és a logikai szabályok szerinti fölfejtésük alapos ismerete nélkül. Mi kivetnivaló van a különböző nyelvek sajátos kifejezéseinek megértésében és a jelentések alapos vizsgálatában? Előfordul, hogy a logikai eljárások nem ismerete folytán alaposan tévedünk, mert nem oldjuk meg a homonímiákat, a kétértelműségeket, az átvitt értelmeket, a sajátlagos jelentéseket és a központozást. Példának okáért egyesek annak nem ismerete miatt, hogy a „világ” elnevezés homonim szó, a legsúlyosabb istentelenségbe zuhanat...*⁵

Órigenész álláspontja annak ellenére, hogy tudományszisztematizációja eltérő, egyértelműen a sztoikus hagyomány hatását mutatja; a logika tárgya a nyelvi formában megjelenő valóság és ennek típusai. Ebbe tartozik egyfelől a szoros illetve modern értelemben vett logika, amennyiben a helyes következtetés tudománya, továbbá a szemantika, jelentéstudomány. Nem egyszerű eszközfunkciója van tehát Órigenésznél a logikának, mint zsidó elődjénél, Philónnál,⁶ hiszen áthatja a tudás egészét, és teológiai relevanciája is van annyiban, amennyiben a szövegek mélyebb értelmezése is logika a főtebbi értelemben, vagy legalábbis az értelmezés formális aspektusa, hiszen a tartalmi szempontot éppenséggel az *epoptika* fejt ki. Ennek megfelelően A *princípiumokról* szóló mű negyedik könyve, amely a Szentírás-exegézis elméletét fejt ki, logikai státuszú teória. Pozitív tartalmú diszciplína, és ennek az értékelésnek az alapja az, hogy egyértelműen megkülönböztethető egymástól a logika és a szofisztika. Ezt hangsúlyozza Kelszosz ellenében teológusunk:

Számomra viszont legalábbis úgy tűnik, hogy amit mintegy általános tételként kell állítani, miszerint ahol a rossz a jóval egy fajtájúnak tűnik fel, és ahol szükségképpen az ellentét folytán fönnáll valami jó is, ugyanúgy a varázslás révén végbevitt dolgok esetén is szükségképpen vannak isteni működés révén megvalósítottak is. És ugyanezen elv következményeképpen vagy mindkettőt tagadjuk, és azt állítjuk, egyikük sem valósul meg, vagy pedig, tételezve az egyiket – itt éppen a rosszat –, el kell ismernünk a jót is. Ha pedig valaki tételezi a varázslás révén megtörtént dolgokat, s ugyanakkor tagadja az isteni erő révén megvalósulókat, az ilyen számomra ahhoz hasonlóknak tűnik, mintha valaki azt tételezné, hogy léteznek szofizmak és olyan hihetőnek tűnő érvek, amelyek, bár

⁴ *Kommentár az Énekek énekéhez* I. Prol. I, 1–3. Pesthy Monika fordítása apró módosítással. Budapest 1993. 46. A hármas felosztás értelmezéséhez alapvető: M. Harl: Les trois livres de Salomon et les trois parties de la philosophie dans les Prologues des Commentaires sur le Cantique des Cantiques. In: J. Dummer (ed), Texte und Textkritik (TU 133). Berlin 1987. Ugyanakkor éppen a logika státuszát illetően – véleményem szerint – Harl téved. Azt írja, Órigenész tudósít arról, hogy vannak, akik a logikát a többi három diszciplínába illesztik, ugyanakkor szerinte Órigenész a salomoni *Példabeszédek*re korlátozza a logika jelenlétét (17. lábjegyzet). A szöveg inkább azt mutatja, Órigenész igenis azonosul azzal a felfogással, amely szerint „...ezt a tudományágat a többitől nem annyira elválasztani kell, mint inkább beléjük illeszteni és beléjük szóni”.

⁵ *Philocalia* 14, 2.

⁶ A zsidó filozófus szerint alapjában véve a logika (*to logikon*) üres vadászat a szavak után (*logothéria*), amelynek ismerete szükségtelen az erényhez (*Quod omnis probus liber sit* 80). E felfogás ellenére a *Teremtés* könyve 9, 20 versét, mely szerint „Noé aztán, mint földművelő ember elkezdett szőlőt ültetni” úgy értelmezi, vannak fák, amelyek nem gyümölcstermők, s ezek más célra valók – jelesül védelmi eszközül, sáncként használhatók – itt a *Második törvénykönyv* 20, 20 versére utal. Ilyen a dialektika, amely önmagában véve „semmit sem járul hozzá a jellem javításához”, ám képes fölfegyverezni az értelmet. A sztoikus filozófiafelosztásnak megfelelően ez a gyümölcsöt hozni nem képes, ám sövényként fölhasználható fa jelképezi a dialektikát, a kertben található hasznos fák és növények a természetfilozófiát, a gyümölcsök az etikát (*De agricultura* 13–14.).

*azt mímelik, igazat állítanak, mégis elvétik az igazságot, ugyanakkor nincs helye az emberek között az igazságnak és a szofizmától mentes dialektikának.*⁷

Órigenész Kelszossal szemben azt is hangsúlyozza, nem csak Platón biztat a dialektika művelésére, hanem a Szentírás is:

Azután [Kelszosz] Platónnak egy másik szövegét is idézi, amelyben azt mondja, 'kérdések és feleletek alkalmazásával világosítjuk meg' az ő filozófiáját követők 'elméjét'.⁸ Rajta, bizonyítsuk be a szent Írásokból, hogy az isteni Ige is buzdít minket a dialektikára! Egy helyütt Salamon ezt mondja: 'az oktatás bizonyítás nélkül tévelyeg'.⁹ Másutt a Bölcsesség könyvét reánk örökölt Jézus, Sirák fia ezt jelenti ki: 'Az oktalan tudása meggondolatlan beszéd'.¹⁰ Sőt, még inkább megtalálhatók nálunk a jóindulatú cáfolatok, akik megtanultuk, hogy a tanítás előljáróinak meg kell tudniuk 'cáfolni az ellentmondókat'.¹¹ És még ha egyesek könnyelműek is, és nem törődnek azzal, hogy odafigyeljenek az isteni felolvasásokra, és nem foglalkoznak az írások vizsgálatával, sem pedig Jézusnak az Írások értelmének keresésére felszólító parancsával, s hogy kérni kell Istentől ezeket, és kopogtatni a zárt ajtajukon, ettől már hiányzik a bölcsesség az Írásból!¹²

Órigenész olyannyira messze megy a logika védelmezésében, hogy nem is említi a logikát a Szent Pál által elmarasztalt *e világ bölcsessége* között,¹³ holott ennek körét már eleve pozitívabb színben tünteti fel, mint az apostol:

*Úgy gondolom tehát, hogy amint már fentebb mondtuk, e világ bölcsessége más, mint e világ fejedelmeinek bölcsessége: úgy tűnik, e bölcsességgel ragadható meg és érthető meg az, ami e világból való. Nincs benne semmi sem, ami tanítást nyújthatna az istenségről, a világ természetéről vagy a magasabb rendű dolgokról, sem a jó és boldog életre vezető szabályokról, hanem olyan ez, mint például a költészet, a grammatika, a retorika, a geometria, a zene, és talán hozzájuk lehet még számolni az orvostudományt. Úgy véljük, mindezekben a művészetekben ennek a világnak a bölcsessége nyilvánul meg. E világ fejedelmeinek bölcsességén pedig az egyiptomiak titkos és rejtett filozófiáját értjük, a káldeusok asztrológiáját, az indiaiak magasabb rendű valóságok ismeretét ígérő tudományát és a görögöknek az istenségről szóló számos és változatos véleményeit is.*¹⁴

Önmagában ez a szöveg még nem jelentené azt, hogy teológusunk nem illeszti a vallás és teológia szempontjából indifferens tudáskörbe a logikát, hiszen gyanakodhatunk arra is, hogy nem élt teljes felsorolással. Az orvostudománnyal kapcsolatos hezitálás ugyanakkor ellene mond annak, hogy rutinfölsorolással van dolgunk.¹⁵ Az pedig már több mint feltűnő, hogy a Gergelyhez írt levélben sem említi a propedeutikus ismeretkörök között a logikát:

A Te természetes képességeid tökéletes római jogásszá és valamely tekintélyes iskola görög filozófusává érdemesítenek. Én viszont azt szeretném, hogy természetes képességeid egészét a kereszténység javára használd. Boldog lennék, ha ezen

⁷ CC II, 51.

⁸ Platón: Hetedik levél 344 b 5–7.

⁹ Péld. 10, 17.

¹⁰ Sir 21, 18.

¹¹ Tít 1, 9.

¹² Contra Celsum VI, 7. A kutatás fontosságáról szól még a CCels III, 45–46 rész is.

¹³ 1Kor 2, 6.

¹⁴ De princ III, 3, 2.

¹⁵ Az orvostudomány – itt talán szokatlannak tűnő – órigenészi megítélése abból fakad, hogy az orvosi tudás méregkeverésre is felhasználható (HomNum 18, 3).

*fáradozva a görög filozófiából mindazt, ami a kereszténységhez tartozó enciklopédikus tanításnak vagy bevezetőnek minősülhet, fölhasználnd, továbbá mindazt, ami a geometriából és asztronómiából fontos a Szentírás értelmezéséhez, hogy ezáltal ugyanúgy a kereszténység segédjének nevezhessük a filozófiát, ahogy a filozófusnövendékek a geometriát, a zenét, a grammatikát, rétorikát és asztronómiát nevezik a filozófia segédeinek.*¹⁶

A *HomGen* 14, 3-ban, ahol Órigenész Abimelek alakját a filozófusával azonosítja, a logika értékelése még pozitívabb. Teológusunknak a *Ter* 20 szakaszához fűzött megjegyzése szerint Abimelek nincs mindig összhangban Ábrahámval, ugyanakkor ő és társai, Akhuza és Píkol a logikát, a természetfilozófiát és az etikát jelképezik. Abimelek, a logika (*rationalis philosophia*) „... *elismeri, hogy Isten mindenek atyja.*” Az értelmezéshez a kulcsot az Abimelek-név héber jelentése adja: 'atyám a király'. De hogyan hozható ez kapcsolatba a logikával? Csak úgy, hogy az *Énekek éneke-kommentár* előszavának megfelelően a logika bele van szöve az összes többi diszciplínába, és ezért Órigenész teológiai relevanciát tulajdonít a logikának, ami vagy azért lehetséges, mert a platóni dialektika mint *anagógé* elvezet Istenhez,¹⁷ vagy azért, mert a sztoikus filozófiafelosztásból, s részben az arisztotelészi tradícióból kiindulva – Alexandriai Kelemen megoldása nyomán – az ismeretelmélet alapjává az istenhit, illetve az Isten mint garancia válik.¹⁸ Természetesen említünk kell egy másik lehetőséget; az erőltetett szövegértelmezés lehetőségét: a héber etimológia kényszere folytán hozza kapcsolatba a logikát a teológiával. Erre azonban nem feltétlenül lett volna szükség. Ha teológusunk úgy gondolta volna, hogy a logikának nincs teológiai relevanciája, akkor nem hozta volna elő a bölcséleti diszciplínák témáját. A logika egyértelmű pozitívítását sugalló szövegek mellett megtalálhatók a kényszeredettebb nyilatkozatok is. Órigenésznél is felbukkan az a philóni gondolat, hogy a logika sövény. Az órigenészi *ComMt* XVII, 7 részben a gyilkos szőlőmunkásokról szólva a szőlő növénye szimbolizálja a természetfilozófiát, annak gyümölcse pedig az etikát, illetve a jócselekedeteket. A *logikosz* toposz a fát védő sövény, de nem csak sövény, hanem egyben az Írás betűje is. A logika tehát hasznos védelmi eszköz, ugyanakkor ennél több, hiszen rögtön azzal, hogy mint nyelvi képződményt, a *Szentírás* szövegét magát a logika vizsgálódási körébe utalja teológusunk, az eszközszerep meghaladásra kerül.

Órigenész a *János evangélium* szerzőjét is úgy jellemzi, mint aki „*teljes pontossággal*” [*meta paszész akribiasz*], „*dialektikus módon*” [*dialektikósz*] fejezi ki magát, és ezt egyértelműen pozitív értékelésként teszi.¹⁹

1.2. Negatív értékelés

A főttebbi, a logikát pozitív színben feltüntető szövegekkel ugyanakkor szembeállítható néhány megfogalmazás, pl. az *Énekek éneke kommentár* egy passzusa, ahol Sába királynő ajándékai közül az aranyhoz az *enklikiosz paideia* logikai tanításait is hozzászámolja. A *talán* megszorítást a szövegrész többértelműsége indokolja.²⁰ A *Lévíták könyvéhez* írt *ötödik homília* azonban egyértelműen a grammatika és a rétorika mellé helyezi a logikát, olyan vagyónként, amelynek felajánlása nem számít igazi áldozatnak,

¹⁶ Levél Gergelyhez 1.

¹⁷ Ez Alexandriai Kelemen álláspontja. Ő szakít elsőként azzal a keresztények körében meglehetősen elterjedt meggyőződéssel, hogy a filozófia káros, és csak az eretnkség táptalaja. Ráadásul Kelemennél nem pusztán instrumentum a logika, hanem platóni értelemben vett dialektika, amint a *Sztrómateisz* VI. könyvében mondja: „*De a dialektikának is hasznát veszi a gnóosztikus, mégpedig a nemek fajokba történő felosztása megvalósításakor, és a létezők megkülönböztetéséhez is fölhasználja, míg eléri az első és egyszerű valóságokat. A sokaság azonban úgy fél a görög filozófiától, mint a gyerekek a vasorrú bábától, attól tartva, hogy félrevezet.*” *Str* VI, 10, 80, 4.

¹⁸ Henri Crouzel a metafizikával azonosítja, különösebb magyarázat nélkül (Origène et la philosophie, Lyon 1962, 23.)

¹⁹ *ComJn* XX, 15; vö. II, 13.

²⁰ *ComCant* II, 1, 28. (SC) A latin szövegben nem teljesen egyértelmű, hogy a szoros értelemben vett logikáról van itt szó: „*Sed et auro venit repleta, sensibus sine dubio et rationabilibus disciplinis, quas ante fidem adhuc ex communi hac et scolari eruditione collegerat.*” A magam részéről egyetértek Pesthy Monika interpretációjával. Magyar fordítása így hangzik: „... meg volt rakva ... arannyal is, azaz gondolatokkal és logikai tanokkal...”, a francia fordítás szerint „*les pensées et les enseignements rationnels*”.

jóllehet felhasználható Isten tanításának szolgálatához.²¹ A 36. zsoltárhoz készített *harmadik homília* a „bűnösök gazdagsága” (Zsolt 36, 16) körébe tartozónak tekinti a dialektikát és a szillogizmus tanát, nyilvánvalóan azon az alapon, hogy a helyes vallásosság szempontjából indifferens módon alkalmazható tudás ez.²² Hasonlóképpen negatív értékelést tükröz ugyanezen homíliának egy szöveghelye, amelyben Órigenész arról beszél, hogy az egymás közt vitatkozó, és istentelenségükhöz a dialektikát felhasználó pogányok láttán kiálthat fel a Zsoltáros: „a bűnösök kardot rántanak” (Zsolt 36, 14).²³ A *Kivonulás* könyvéhez írt homíliában az *ars dialecticae* az egyiptomiakat sújtó szűnyog-csapás,²⁴ és a *Józsué* könyvéhez írt *hetedik homília*ban a Jerikóval azonosított filozófiai és retorikai díszek közé is odaértendő a logika.²⁵

2. Megoldás

A szövegek értelmezésével kapcsolatban három stratégia képzelhető el. Az első szerint Órigenész ötletszerűen, a mindenkori értelmezés konkrét szükségleteinek megfelelően értékeli pozitív vagy negatív diszciplínának a logikát. Lehet ugyan követni ezt a vonalat, ám a *bona fide* elvvel ez aligha áll összhangban. A második stratégia szerint annak megfelelően változik az értékelés, hogy milyen viszonyban áll egymással a logika és annak fölhasználása. Ekkor lehet érvelni azzal is, hogy a matematika, filozófia és az orvostudomány is a relációknak megfelelően kaphat pozitív vagy negatív értékelést. Ha méregkeverésre használják az orvostudományt, akkor rossz, egyébként Istentől való. Ez valóban gyümölcsözőbb út, ám nem ad magyarázatot arra a kérdésre, hogy a logika kapcsán – szemben pl. a költészettel – miért sokkal több, és miért tagoltabb gondolatmenetek keretében bukkan fel a pozitív értékelés. Van azonban egy harmadik értelmezés is, amely rendelkezik a második magyarázat előnyeivel, ugyanakkor magyarázatot nyújt a fentebbi kétségre. Ez pedig a tanulmány elején említett tágabb és szűkebb értelemben vett logika szempontjának megkülönböztetése. Ha megvizsgáljuk az idézett szövegek értelmét és kontextusait, azt látjuk, tágabb értelemben a logika pozitív értékelést kap – láttuk, hogy a racionalitás általános elve és a szent szövegek interpretációja is idetartozik, ami a profán szférától elkülönül. Idetartozik azonban még a nevek etimologizálása és hasonló kérdések sora is. Tehát az idézett szövegek alapján levonható egy olyan következtetés, miszerint a logika a maga általános értelmében erősen pozitív megítélést kap Órigenésznél, a logika részét képező dialektika megítélése pedig ambivalens; teológusunknál föllelhető egy olyan gondolati tendencia, amely a dialektikának hasznát tulajdonít, de alapvetően amikor szűkebb értelemben beszél dialektikáról, akkor ezen az érveléssel kapcsolatos eszközszerű technikai és propedeutikus funkciót érti, amely jóra és rosszra egyaránt használható. Ennek megfelelően itt az adott kontextusból magyarázható a dialektika pozitív vagy negatív értékelése.

SOMOS RÓBERT
Pécsi Tudományegyetem
Filozófia Tanszék
E-mail: somos@btk.pte.hu

²¹ *HomLev* 5, 7.

²² *HomPsalm* 36, 3, 6, 31–43. Idetartozik még a költői művekkel, komédiákkal, tragédiákkal, különféle furcsa történetekkel foglalkozó irodalmi tanulmányok csoportja, a retorika, geometria, asztronómia, zene. Közös ezekben az, hogy nem nyilvánul meg bennük Isten akarata.

²³ *HomPsalm* 36, 3, 1, 17–21. „*Verbi causa, si videas gentiles adversum se in disputationibus dimicantes et diversas contra se invicem impietates dialecticae artis versutiis astruentes, potes tunc dicere competenter quia: Gladium evaginaverunt peccatores.*” Nem szükséges azonban ezt a megnyilatkozást Órigenész igazi véleményeként kezelni, sőt az egész filozófiáról való órigenészi megítélésésként felfogni, ahogyan még *Hans-Jürgen Horn* is teszi (Zur Konzeption der Evidenz in der Schrift des Origenes Contra Celsum. In: *Philanthropia kai Eusebeia*. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag. Hrsg.: G. W. Most – H. Petersmann – A. M. Ritter. Göttingen 1993. 197.) egyébként igen kiváló dolgozatában.

²⁴ *HomExod* 4, 6 (SC 134, 54–57).

²⁵ *HomJos* 7, 7.